

Robert Rauziński, Teresa Sołdra-Gwizdź, Kazimierz Szczygielski

Grupy szczególnie zagrożone wykluczeniem społecznym — aspekt demograficzny

Abstract: Groups particularly in risk of social exclusion — a demographic aspect

The paper deals with groups that are in particular danger of social exclusion (about 30% of the country's population): structural (incomes below the poverty level, unemployment, homelessness), physical (disability, chronic disease), normative (related to breaking the law, social pathology). In the light of the demographic-statistical research in Opole Region, it is possible to distinguish seven groups especially endangered with social exclusion. Special attention should be paid to wage-earning emigrants and their children with weakened family and social bonds ("Euro-orphans") in connection with the increase in migration processes in the Region. A decisive factor limiting the problem of availability of work and the danger of social exclusion is an economic boom in the region.

Key words: risk of social exclusion, wage-earnig emigrants, migration processes, availability of work economic boom

Uwagi wprowadzające

Problematyka wykluczenia społecznego w ostatnich latach należy do najważniejszych zagadnień podejmowanych zarówno wśród naukowców reprezentujących różne dyscypliny naukowe, jak i wśród polityków oraz urzędników, a jednocześnie stała się przedmiotem częstych debat w kontekście tak zwanej praktycznej polityki społecznej w krajach Unii Europejskiej. Wykluczenie społeczne to niemożność pełnego uczestniczenia w życiu społecznym, gospodarczym, politycznym i kulturalnym.

Znawcy tego problemu podkreślają jednak, że procesy wykluczenia społecznego, czyli inaczej mówiąc marginalizacji, stają się coraz bardziej skomplikowane. Kazimierz Friske zwraca uwagę na fakt, że „dotykają one nie tylko tych, którzy nie mają pracy, lecz także tych, którzy wykonują ją w rozmaitych nietypowych elastycznych formach i obciążeni są problemem tak zwanego niedozatrudnienia (*underemployment*). Dotyka on osoby, które mają pracę, ale taką, która nie daje odpowiednio wysokiego dochodu oraz poczucia uczestniczenia w życiu ekonomicznym i społecznym”¹. Warto wspomnieć, iż ten sam autor podkreśla, że kariera kategorii pojęciowej „wykluczenie społeczne” w nauce i praktyce urzędniczej (mimo popularności tłumaczonego z języka angielskiego pojęcia „social exclusion”) jest związana z zaobserwowaną „nieszczelnością francuskiego systemu zabezpieczenia społecznego” i powstała „dość przypadkowo” w latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku, a w socjologii zastąpiła klasyczny termin „społeczna marginalność”². Definicja zawarta w dokumentach Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej brzmi następująco: „Wykluczenie społeczne jest to sytuacja uniemożliwiająca lub znacznie utrudniająca jednostce lub grupie zgodnie z prawem pełnienie ról społecznych, korzystanie z dóbr publicznych, infrastruktury społecznej, gromadzenie zasobów i zdobywanie dochodów w godny sposób”³.

W chwili obecnej do charakterystyki procesów wykluczenia czy marginalizacji używa się jednak wielu określeń, w tym na przykład: ubóstwo, ubóstwo relatywne, ubóstwo edukacyjne, zdrowotne i środowiskowe, bieda, bieda subiektywna. Nie chcielibyśmy wdawać się w szczegółowe rozważania i dylematy nad teoretycznymi aspektami problematyki wykluczenia społecznego, niemniej jednak warto zaznaczyć kłopoty z jego empirycznym badaniem ze względu na niespójność tego zjawiska i w związku z tym trudności w skonstruowaniu syntetycznego wskaźnika, jak również w budowaniu prostych indeksów z powodu zróżnicowanego oblicza i wymiarów wykluczenia. Warto też zwrócić uwagę na badania nad odczuciami społecznymi związanymi z procesami marginalizacji, które badała Maria Jarosz, a które ukazały, iż w społeczeństwie polskim znacznie mniej osób ma poczucie odrzucenia, niż wynika to z „twardych danych statystycznych”⁴. Niemniej jednak Stanisława Golinowska zwraca uwagę na „nowy typ ubóstwa, czyli wykluczenie dzieci pierwszego pokolenia transformacji”⁵. Jej zdaniem Polacy zatracili się

¹ K. Friske: *Dialog wokół wykluczenia społecznego*. „Dialog. Pismo Dialogu Społecznego” 2008, nr 1, s. 2.

² Ibidem, s. 3.

³ Por. *Nowa Strategia Integracji Społecznej*. Warszawa 2005.

⁴ Ibidem, s. 5.

⁵ S. Golinowska: *Formacja transformacji*. „Tygodnik Powszechny” 2010, nr 12 [21 marca], s. 26—27.

w pędzie do konsumpcji, „nie czują pełnej odpowiedzialności za rodzinę, co najwyższej materialną”⁶.

Warto nadmienić, iż nasze rozważania opierają się na wyróżnieniu trzech typów wykluczenia społecznego:

- wykluczenie strukturalne obejmujące dochody poniżej granicy ubóstwa, bezrobocie, bezdomność,
- wykluczenie fizyczne obejmujące częściowo osoby niepełnosprawne, chronicznie chore, wymagające stałej opieki,
- wykluczenie normatywne obejmujące grupy osób związane z konfliktem z prawem, patologią społeczną, alkoholizmem, narkomanią, dyskryminacją.

Prognoza demograficzna województwa opolskiego ze względu na grupy zagrożone wykluczeniem społecznym

Po zaznaczeniu tych ogólnych zjawisk przejdźmy zatem do problematyki opolskiej. Przedmiotem naszych rozważań będzie prognoza demograficzna województwa opolskiego do 2030 roku analizowana ze względu na:

1) grupy społeczne szczególnie zagrożone wykluczeniem społecznym w świetle następujących charakterystyk: ubóstwo, bezrobocie, rodziny wielodzietne, emeryci i renciści, osoby niepełnosprawne i chore, warunki mieszkaniowe, świadczenia społeczne, migracje, patologie społeczne, mierniki obciążenia demograficznego i ekonomicznego;

2) grupy społeczne szczególnie zagrożone wykluczeniem społecznym w świetle procesu starzenia się ludności.

Prognozy demograficzne ukazują obraz przyszłego kształtowania się stanu i struktury ludności, a więc określają wielkość przyszłych potrzeb społeczno-gospodarczych, stanowiąc podstawę planowania przestrzennego. Ukazują również tendencje w zakresie takich procesów demograficznych, jak: reprodukcja ludności, rozwój ludności w wieku przedprodukcyjnym, produkcyjnym i poprodukcyjnym, starzenie się ludności, ruchy migracyjne, a także zmiany w zakresie liczby i struktury gospodarstw domowych. Pozwalają również na konstruowanie planów rozwoju społecznego, kształcenia młodzieży i jej zatrudnienia. Umożliwiają podejmowanie uzasadnionych decyzji gospodarczych i społecznych podczas ustalania polityki regionalnej w takich dziedzinach życia, jak: ograniczenie wykluczenia społecznego, rozwój szkolnictwa, ochrona zdrowia, rozwój budownictwa mieszkaniowe-

⁶ Ibidem.

go, planowanie infrastruktury społecznej, tworzenie nowych miejsc pracy, określanie polityki w zakresie czasu pracy, kształtowanie dochodów z pracy, ochrona środowiska, zabezpieczenie społeczne, organizowanie wypoczynku, walka z bezrobociem, prowadzenie aktywnej polityki edukacyjnej i rynku pracy.

Myślą przewodnią przedstawionej prognozy w układzie miast i gmin jest jej praktyczny wymiar. Chodzi o to, aby każda gmina (miasto) miała pełny obraz zmian demograficznych do 2030 roku. Zmiany te są podstawą prognoz wykluczenia społecznego.

Zaprezentowana tu prognoza demograficzna do 2030 roku dla województwa opolskiego została sporządzona przez Departament Badań Demograficznych Głównego Urzędu Statystycznego w 2004 roku. Charakteryzuje ona prognozę rozrodności, średniego trwania życia oraz migracji wewnętrznych i zewnętrznych. Analizuje zmienność struktur demograficznych w następujących grupach wieku: 0—2, 3—6, 7—12, 13—15, 13—14, 16—18, 19—24, 0—17, 18—59/64, 18—44, 45—59/64, 60/65 i więcej. Prognoza wyróżnia się ukazaniem nowych tendencji w zachowaniach demograficznych społeczeństwa, określanych mianem drugiego przejścia demograficznego, którego główne cechy to:

- spadek liczby ludności,
- spadek płodności kobiet,
- wzrost wieku zawierania małżeństw,
- wzrost średniego wieku kobiet rodzących dzieci,
- wzrost liczby rozwodów,
- przedłużenie trwania życia,
- spadek udziału kobiet rodzących dzieci i wychodzących za mąż,
- przewaga liczby zgonów nad liczbą urodzeń,
- utrzymanie się dzietności poniżej prostej zastępowalności pokoleń.

W opracowanej przez GUS prognozie dla województwa opolskiego do 2030 roku przewiduje się następujące założenia dotyczące średniego trwania życia w latach 2000—2030.

Tabela 1
Prognoza średniego trwania życia
w województwie opolskim w latach 2000—2030

Lata	Mężczyźni	Kobiety
2000	70,0	77,6
2010	72,0	78,8
2020	74,1	80,1
2030	76,0	81,0

Źródło: *Sytuacja demograficzna Polski — Raport 1999—2000*. Warszawa 2000, s. 154.

Jednocześnie należy zaznaczyć niekorzystne trendy rozwojowe, dzietność kobiet bowiem w latach 2000—2030 będzie kształtować się na niskim poziomie. Na Śląsku Opolskim spadkowy trend dzietności trwa od wielu lat, a gwałtownie nasilił się on w okresie transformacji ustrojowej (1989—2007). Dzietność kobiet wynosiła w 1998 roku 1,25, a więc nie zapewniała nawet prostej reprodukcji liczby ludności, do której zagwarantowa jest niezbędna dzietność na poziomie 2,0—2,2 dzieci, a warto przypomnieć, iż dzietność jest przeciętną liczbą dzieci, jaką urodziłaby kobieta w wieku 15—49 lat, gdyby w całym okresie rozrodczym panował wzorzec płodności z roku, dla którego wyznacza się prognozę.

Tabela 2
Prognoza dzietności kobiet w województwie opolskim
w latach 2000—2030

Lata	Ogółem	Miasto	Wieś
2000	1,18	1,13	1,23
2010	1,45	1,48	1,41
2020	1,62	1,50	1,75
2030	1,60	1,55	1,70

Źródło: *Sytuacja demograficzna Polski — Raport 1999—2000...*

Tabela 3
Prognoza ludności województwa opolskiego według wieku w latach 2002—2030
(stan na dzień 30 grudnia; w tys.)

Lata	Stan ludności: prognoza	Ludność w wieku		
		przedprodukcyjnym (0—17 lat)	produkcyjnym (18—59/64)	poprodukcyjnym (60+/65+)
2002*	1 061,0	234,6	666,4	160,0
2005	1 045,3	204,5	676,3	164,5
2010	1 013,5	167,5	669,7	176,3
2015	980,1	148,4	633,6	198,1
2020	945,5	138,9	585,3	221,3
2025	907,9	131,2	538,2	238,5
2030	866,5	119,7	499,4	247,4
Przyrost (spadek) 2002—2030	−194,5	−114,9	−167,0	87,4

* Dane rzeczywiste

Źródło: *Prognoza demograficzna na lata 2003—2030...* Warszawa 2004.

Przyjęte w prognozie migracje wewnętrzne świadczą o małej ruchliwości społeczeństwa. Niskie aktualnie migracje wynikają ze stabilizacji gospodarczej i bezrobocia w miastach. Prognozy dotyczące migracji wewnętrznych i zewnętrznych stanowią bardzo niepewny składnik prognozy demograficznej do 2030 roku.

Rozwój ludności Śląska Opolskiego w przedstawionej prognozie demograficznej do 2030 roku wskazuje na pewne prawidłowości dotyczące zmian w strukturze wieku ludności. Obserwujemy:

- spadek stanu ludności,
- spadek udziału dzieci i młodzieży w ogólnej liczbie ludności,
- spadek udziału ludności w wieku produkcyjnym,
- proces starzenia się ludności.

Tabela 4

Prognoza struktury wieku ludności województwa opolskiego
w latach 2002—2030 (%)

Rok	Ogółem	Ludność w wieku		
		przedprodukcyjnym (0—17 lat)	produkcyjnym (18—59/64)	poprodukcyjnym (60+/65+)
2002*	100,0	22,1	62,8	15,1
2005	100,0	19,6	64,7	15,7
2010	100,0	16,5	66,1	17,4
2015	100,0	15,1	64,7	20,2
2020	100,0	14,7	61,9	23,4
2025	100,0	14,5	59,3	26,2
2030	100,0	13,8	57,6	28,6

* Dane rzeczywiste

Źródło: *Sytuacja demograficzna Polski — Raport 1999—2000...*

Przewidywane w latach 2000—2030 zmiany w ogólnej liczbie ludności i jej strukturze będą charakteryzować się dużym falowaniem wyżów i niżów demograficznych, zatem sytuacja demograficzna nakazuje, aby w najbliższych latach realizować elastyczną politykę kształcenia i zatrudnienia, konsekwencje bowiem zmian w liczbie młodzieży w wieku szkoły podstawowej i średniej, dla polityki oświatowej i społecznej w układzie miasto i wieś, będą bardzo duże.

W latach 2001—2030 nastąpią istotne zmiany w ogólnej liczbie ludności i jej strukturze wieku, płci, wykształcenia, w miejscach zamieszkania, źródłach utrzymania, aspiracjach i postawach. Zmiany demograficzne społeczeństwa opolskiego będą miały decydujący wpływ na rozwój Opolszczyzny.

Tabela 5

Prognoza przyrostu (spadku) liczby ludności województwa opolskiego
w latach 2006—2030 według grup wieku (tys.)

Grupy wieku	Przyrost (spadek) w latach					
	2006—2010	2011—2015	2016—2020	2021—2025	2026—2030	2006—2030
Ogółem województwo	-31,8	33,4	-34,6	37,6	-41,4	-178,8
0—2	-1,3	0,2	-1,5	-3,3	-3,1	-9,0
3—6	-5,0	-1,1	0,2	-2,9	-4,5	-13,3
7—12	-13,1	-7,4	-1,6	0,0	-4,1	-26,2
13—15	-10,1	-6,3	-3,1	-0,7	0,2	-20,0
16—18	-11,3	-7,2	-5,6	-1,3	0,0	-25,4
19—24	-16,9	-20,6	-13,6	-9,5	-2,6	-63,2
0—17	-37,0	-19,1	-9,5	-7,7	-11,5	-84,8
18—44	-16,9	-24,5	-35,7	-44,7	-48,5	-170,3
45—59/64	10,3	-11,6	-12,6	-2,4	9,7	-6,6
18—59/64	-6,6	-36,1	-48,3	-47,1	-38,8	-176,9
60+/65+	11,8	21,8	23,2	17,2	8,9	82,9

Źródło: *Sytuacja demograficzna Polski — Raport 1999—2000...*

Prognozy demograficzne do 2030 roku wskazują na cztery główne procesy demograficzne. Po pierwsze, nastąpi spadek liczby ludności, warunkowany niskim przyrostem naturalnym i ujemnymi procesami migracyjnymi do Niemiec i innych krajów Unii Europejskiej. Po drugie, liczba dzieci i młodzieży w wieku do 18 lat będzie malała. Po trzecie, wystąpi spadek zasobów pracy. Po czwarte, udział ludności starzejącej się w ogólnej liczbie populacji regionu będzie wzrastać. Szczególnie istotnym problemem społeczno-gospodarczym stanie się wysoka podaż pracy młodzieży wchodzącej na rynek pracy. Zapewnienie wykształcenia i pracy prawie 100-tysięcznej rzeszy młodzieży będzie stanowić główny cel regionalnej polityki. Jednocześnie nastąpi do 2030 roku wydłużenie się przeciętnej długości życia, utrzymanie się dzietności poniżej prostej zastępowalności pokoleń, ograniczony odpływ ludności ze wsi do miast, wielofunkcyjny rozwój wsi, dalszy proces urbanizacji i semiurbanizacji wsi.

Średnie trwanie życia mężczyzn wzrośnie z 70,0 lat w 2000 roku do 74,1 w 2020 roku, wśród kobiet analogiczne dane wynosić będą: 77,6 i 80,1 lat.

Prognoza demograficzna ukazuje złożone procesy zmian w strukturze ludności województwa w czasie (2006—2030). Przeobrażenia te będą znaczącym wyzwaniem dla regionalnej polityki społeczno-gospodarczej. Wystą-

pią głębokie zmiany w relacjach między kolejnymi pokoleniami, zmieniać się będą liczebne proporcje ludności w różnych grupach wieku, zwiększać się będzie udział pokolenia osób w starszym wieku i liczba zgonów.

Uwarunkowania demograficzne rozwoju społecznego i gospodarczego będą różne i zmienne w poszczególnych latach. Wśród uwarunkowań tych można wyróżnić:

- zmniejszenie się liczby ludności o 178,8 tys.;
- zmniejszenie się liczby dzieci w wieku przedszkolnym (3—6 lat) o 13,3 tys. dzieci, co może ułatwić objęcie ich różnymi formami opieki, co z kolei przypuszczalnie umocni młodą rodzinę, w której kobieta realizuje swoje zawodowe ambicje;
- spadek liczby dzieci w wieku szkoły podstawowej (7—12 lat) o 26,2 tys. może być czynnikiem wzrostu jakości nauczania i sprzyjać roztropnym reformom edukacji;
- spadek liczby młodzieży w wieku szkoły gimnazjalnej (13—15 lat) o 20,0 tys. stworzy warunki do dobrego przygotowania jej do kształcenia w szkołach ponadgimnazjalnych i usprawni proces optymalizacji rozmieszczenia szkół;
- spadek liczby młodzieży w szkołach licealnych (16—18 lat) o 25,4 tys. osób; spadek liczby młodzieży w wieku szkoły wyższej (19—24 lata) o 63,2 tys. osób wpłynie na głębokie zmiany w strukturze kształcenia wyższego i liczbie studiujących; szkolnictwo wyższe musi być przygotowane do zmian demograficznych;
- lata 2006—2010 będą to lata o największej częstości zawierania małżeństw i migracji matrymonialnych; w tym kontekście sprawa nowych miejsc pracy i nowych mieszkań to główne problemy społeczno-gospodarcze regionu; do 2030 roku zwiększy się liczba ludności w wieku emerytalnym aż o 82,9 tys., a zatem proces starzenia się stworzy trudne wyzwania dla polityki społecznej, ukształtują się również negatywne proporcje pomiędzy podstawowymi grupami ludności.

Tabela 6. obrazuje stan ludności województwa opolskiego w latach 2002—2030. Wtedy to nastąpi istotny spadek liczby ludności z przyrostu naturalnego (urodzenia minus zgony) we wszystkich powiatach województwa, co świadczy o poważnym kryzysie demograficznym Śląska Opolskiego. Głównym czynnikiem tego procesu (wyludnianie się) są migracje zagraniczne. Z przedstawionych rozważań można wysnuć następujące konkluzje:

1. Sytuacja demograficzna Śląska Opolskiego kształtuje się aktualnie niekorzystnie. Od 1988 roku (spisy powszechne) obserwujemy fazę zmniejszania się liczby ludności aż o 15,0 tys. osób. Liczba urodzeń i przyrost naturalny zmniejszyły się, a liczba zgonów jest większa od liczby urodzeń. Zarysowuje się kryzys demograficzny. Wyrazem tego kryzysu jest brak zastępowalno-

Tabela 6

Prognoza stanu ludności województwa opolskiego w latach 2002—2030 w powiatach (tys.)

Powiaty	Lata						
	2002*	2005	2010	2015	2020	2025	2030
Województwo	1 061,0	1 045,3	1 013,5	980,1	945,5	907,9	866,5
Brzeski	92,7	92,0	90,8	89,5	88,1	86,2	83,8
Głubczycki	51,7	50,7	49,4	48,2	47,1	46,0	44,6
Kędzierzyńsko- -Kozielski	104,1	101,9	97,5	92,7	87,6	82,1	76,6
Kluczborski	71,2	70,3	68,5	66,8	65,1	63,0	60,7
Krapkowicki	69,6	67,7	63,9	60,1	56,6	53,0	49,7
Namysłowski	44,4	44,0	43,5	43,1	42,6	42,0	41,0
Nyski	148,1	146,3	143,6	140,7	137,5	134,0	129,5
Oleski	69,8	68,7	66,6	64,8	62,8	60,9	58,6
Opolski	135,9	134,7	131,1	127,0	123,2	118,8	113,9
Prudnicki	61,5	60,2	57,8	55,5	53,3	51,1	48,8
Strzelecki	82,6	80,6	76,7	72,8	69,1	65,5	61,8
Miasto Opole	129,4	128,2	124,1	118,9	112,5	105,3	97,5

* Dane rzeczywiste

Źródło: *Sytuacja demograficzna Polski — Raport 1999—2000...*

ści pokoleń. Przyczyny tej niekorzystnej sytuacji są wielorakie i w świetle różnych badań społecznych należy je wiązać z przemianami gospodarczymi, procesami modernizacji społeczeństwa, bezrobociem, rynkiem pracy, edukacją, ekonomizacją życia, zmianą systemu wartości.

2. Prognoza demograficzna do 2030 roku wskazuje na dalszy spadek liczby ludności i dużą zmienność struktur demograficznych. Zmiana sytuacji demograficznej wpłynie wyraźnie na szeroko rozumiane warunki zdrowia, sytuację mieszkaniową, bezrobocie, sytuację rodzin. Główne procesy demograficzne to proces starzenia się ludności i spadek udziału dzieci i młodzieży w strukturze demograficznej ludności.

3. Zmieniająca się sytuacja demograficzna wymaga nowego podejścia do oceny rozwoju regionu i strategii jego dalszego rozwoju społeczno-gospodarczego, gdyż rola kapitału ludzkiego i społecznego staje się czynnikiem decydującym w rozwoju. Słaby potencjał demograficzny i społeczny nie jest zdolny do tworzenia konkurencyjnej gospodarki. Rola czynnika ludzkiego w rozwoju regionu jest większa niż rola czynnika ekonomicznego.

4. Rozmiary i struktura emigracji zagranicznych (stałych i sezonowych) stanowią główny czynnik osłabiający kapitał ludzki (migracje stałe od 1950 r. objęły ponad 210 tys. mieszkańców, a sezonowe w 2002 r. wynosiły 105,2 tys.).

5. Sytuacja demograficzna wskazuje na to, że w latach 2006—2015 wejdzie na rynek pracy ponad 211,9 tys. młodziży w wieku 20 lat. Praktycznie cały obszar województwa będzie zagrożony bezrobociem młodziży i co za tym idzie, nadmierną skłonnością do migracji zagranicznych.

6. Rozwój Śląska Opolskiego uzależniony jest od nowoczesnego wykształcenia i ustawicznego kształcenia. Punktem wyjścia rozwoju Śląska Opolskiego są inwestycje w kapitał ludzki, który będzie zdolny do tworzenia nowej struktury gospodarczej i społecznej. Przyszłość demograficzną Śląska Opolskiego należy wiązać z jakością kapitału ludzkiego, jakością kształcenia, jakością struktur zdrowia, jakością życia seniorów i długością życia.

7. Generalny wniosek, jaki nasuwa się z analizy skutków społeczno-ekonomicznych, sytuacji demograficznej i w kontekście bezrobocia, sprowadza się do potrzeby tworzenia nowej struktury gospodarczej województwa. Istniejące struktury gospodarcze oraz proste formy aktywizacji gospodarczej nie są w stanie wpłynąć na znaczącą poprawę sytuacji.

Analiza i ocena rozmiarów oraz struktury grup szczególnie zagrożonych wykluczeniem społecznym w województwie opolskim w latach (2009—2030) i układzie przestrzennym powiatów i gmin do 2030 roku

Nasze rozważania są oparte na analizie wiarygodnych materiałów statystycznych z raportów opublikowanych przez Główny Urząd Statystyczny *Prognoza ludności na lata 2008—2035 z 2009 roku* oraz *Prognozy ludności według wieku w przekroju powiatów na lata 2000—2020* GUS z 2001 roku. Wykorzystano także autorską prognozę pomigracyjną ludności województwa opolskiego na lata 2005—2020 w przekroju powiatów, gmin i miejscowości autorstwa R. Rauzińskiego i K. Szczygielskiego, jak również oparto prowadzone rozważania na dostępnej literaturze teoretycznej oraz licznych urzędowych raportach, ekspertyzach i innych publikacjach.

Problem wykluczenia społecznego wobec procesów demograficznych do 2030 roku stanowi węzłową kwestię strategii społecznego rozwoju Śląska Opolskiego z uwagi na duże i wzrastające rozmiary badanego zjawiska wykluczenia społecznego. Rozwój demograficzny związany jest ściśle

z zaspokojeniem różnorodnych potrzeb człowieka. Głównie jest to proces starzenia się ludności, związany z wydłużeniem się życia ludzkiego. Tworzy on nową sytuację w zakresie szeroko rozumianego zabezpieczenia społecznego dla powiększającej się grupy emerytów, rencistów oraz osób niepełnosprawnych. W warunkach malejącej dzietności proces starzenia się ludności przynosi wiele konsekwencji dla działań wyprzedzających, związanych z regionalną strategią rozwoju społecznego do 2030 roku. Aktywna regionalna polityka społeczna wymaga uwzględnienia w układach przestrzennych (powiaty, gminy) następujących szczegółowych rodzajów polityki społecznej, związanych z problemem wykluczenia społecznego: edukacji wobec osób wykluczonych społecznie, rynku pracy, zatrudnienia, bezrobocia, ochrony zdrowia, polityki mieszkaniowej i rodzinnej, zwalczania ubóstwa, ochrony pracy, polityki bezpieczeństwa publicznego związanej z potrzebą ograniczenia patologii społecznej, polityki równych szans wobec osób niepełnosprawnych, pomocy społecznej.

Według *Diagnozy społecznej (2005)* najwyższy odsetek ludności kraju zagrożony jest:

- wykluczeniem fizycznym — 14,4%,
- wykluczeniem strukturalnym — 11,8%,
- wykluczeniem normatywnym — 3,3%.

W sumie około 30% ludności kraju jest zagrożone wykluczeniem społecznym. W świetle badań demograficzno-statystycznych na Śląsku Opolskim można wyodrębnić następujących siedem szczególnie zagrożonych wykluczeniem społecznym grup:

- osoby osiągające dochody poniżej minimum socjalnego i egzystencji,
- osoby bezrobotne, w tym długotrwale wykluczone z rynku pracy,
- rodziny wielodzietne,
- osoby niepełnosprawne oraz chronicznie chore i wymagające stałej opieki,
- osoby objęte patologią społeczną,
- osoby mieszkające w warunkach substandardowych,
- emigranci zarobkowi i ich dzieci — ludzie o osłabionych więziach rodzinnych i społecznych (np. rodziny w których występuje problem „eurosierot”, czyli „sierot migracyjnych”).

W świetle szczegółowych obliczeń i analiz demograficzno-społecznych ustalono dla 2009 roku następujące mierniki osób zagrożonych wykluczeniem społecznym w województwie opolskim.

Grupa 1. — osób bezrobotnych, wykluczonych z rynku pracy, w tym długotrwale bezrobotnych oraz utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych (szacunek NSP z 2002 r.):

- utrzymujący się ze źródeł niezarobkowych — 26,1% (278,0 tys.),
- stopa bezrobocia ogółem — 11,3% (40,7 tys.),

- stopa bezrobocia długotrwałego — 11,9% (19,4 tys.),
 - odsetek osób bez ukończonej szkoły podstawowej — 11,9% (39,8 tys.).
- Grupa 2. — osób osiągających dochody poniżej minimum socjalnego i egzystencji (biologicznej) w 2008 roku⁷:
- minimum socjalne — 31,0% ludności (865,1 zł na 1 osobę w gospodarstwach domowych);
 - minimum egzystencji — 11,8% ludności (413,2 zł na 1 osobę w gospodarstwach domowych);
 - płaca minimalna — 3,2% zatrudnionych⁸.
- Grupa 3. — osób niepełnosprawnych i chronicznie chorych wymagających stałej opieki (stopa niepełnosprawności — 10,0%).
- Grupa 4. — osób objętych patologią społeczną (ponad 35 tys.; wskaźnik 3,1%).
- Grupa 5. — osób objętych świadczeniami społecznymi w 2006 roku (ponad 58,0 tys. do 60,0 tys.; wskaźnik 5,6%).
- Grupa 6. — emerytów i rencistów (ponad 212,8 tys.; wskaźnik 20,7%).
- Grupa 7. — osób zamieszkałych w warunkach substandardowych (128,6 tys.; wskaźnik 12,5%).
- Grupa 8. — rodzin wielodzietnych (3 i więcej dzieci) (wskaźnik 22,4%).
- Grupa 9. — emigrantów zarobkowych, nieuczestniczących w życiu społeczności lokalnej, o osłabionych więziach społecznych. Jest to zjawisko wieloaspektowe wyrażające się między innymi w akceptacji „sieroctwa migracyjnego”, rozłąki z rodziną, braku kontaktu z dziećmi, trudnościami wychowawczymi (wskaźnik 8%).
- Istniejące i dostępne materiały statystyczne nie pozwalają na zbudowanie syntetycznego miernika zagrożenia wykluczeniem społecznym. Analiza i ocena badanego problemu polegać może głównie na analizie poszczególnych segmentów wykluczenia społecznego. Samo bowiem pojęcie wykluczenia społecznego jest bardzo szerokie. Obejmuje osoby żyjące w niekorzystnych warunkach ekonomicznych (ubóstwo materialne), niekorzystnych procesach społecznych (kryzys, osłabienie więzi społecznych), cechujące się niskim poziomem wykształcenia (wykształcenie podstawowe posiada 12% zatrudnionych), skazane na brak dostępności komunikacyjnej, wykluczenie z życia publicznego, występujące elementy dyskryminacji, długotrwałą chorobę, osłabienie więzi społecznych, ograniczony dostęp do infrastruktury społecznej (instytucji). A więc nie tylko problem szeroko pojętego ubóstwa wchodzi w zakres wykluczenia społecznego, ale też obniżenie więzi społecznych (zaufania społecznego), pogorszenie jakości życia w wymiarze społecznym,

⁷ „Polityka Społeczna” 2009, nr 8. Przyjęto dane dla gospodarstw jednoosobowych.

⁸ Dla lat 1994—2003 aż 59% gospodarstw domowych osiąga dochody poniżej minimum socjalnego.

(stres, apatia, pośpiech, agresja, depresje i inne) oraz szanse na wyrwanie się z trudnej sytuacji życiowej. Dotyczy to również emigrantów zarobkowych (ponad 120,0 tys. osób w 2009 r).

Jednym z istotnych wskaźników, obrazujących zagrożenie wykluczeniem społecznym, jest niski stopień aktywności zawodowej ludności (54,7%), jeden z najniższych w kraju, i główne źródła utrzymania ludności w 2002 roku (NSP). Przedstawia się on w następujący sposób:

- ludność województwa opolskiego utrzymująca się z pracy — 31,5%,
- ludność województwa opolskiego utrzymująca się z niezarobkowych źródeł — 26,1%,
- ludność będąca na utrzymaniu — 37,0%,
- pozostali — 5,4%,
- ogółem — 100,0%.

Z dużym prawdopodobieństwem można uzasadnić tezę, że grupa szczególnie zagrożona wykluczeniem społecznym to osoby utrzymujące się z niezarobkowych źródeł utrzymania (renty, emerytury, zasiłki dla bezrobotnych, pozostałe). Jest to grupa licząca (2002 r.) 278,1 tys. osób. Aktualnie (2009 r.) według szacunków — 320 tys. osób. Obliczenia i szacunki dla 2009 roku wskazują, że około 30% społeczeństwa Śląska Opolskiego to grupa szczególnie zagrożona wykluczeniem społecznym.

Do grupy tej zaliczono jedynie część osób z grup szczególnie zagrożonych wykluczeniem społecznym fizycznym, strukturalnym i normatywnym. Wykluczenie społeczne w województwie opolskim ma zróżnicowany charakter, liczne przyczyny i konsekwencje społeczne. Zwykle na wykluczenie wpływa wiele czynników, takich jak: bezrobocie, niskie dochody, niepełnosprawność, choroby, bieda mieszkaniowa (złe warunki mieszkaniowe), samotność (gospodarstwa jednoosobowe), miejsce zamieszkania, źródła utrzymania. Dlatego jeden miernik nie może być właściwy do mierzenia wykluczenia społecznego. Dochodowy aspekt wykluczenia społecznego jest bardziej wymierny niż społeczna izolacja. Jak już wskazano, grupami najbardziej narażonymi na wykluczenie społeczne (ubóstwo) są gospodarstwa utrzymujące się z niezarobkowych źródeł (278,1 tys. osób), częściowo gospodarstwa rolników, wielodzietne rodziny. Większa liczba dzieci w rodzinie stanowi główny czynnik niekorzystnej sytuacji materialnej. W 2009 roku według badań aż 22,4% rodzin wielodzietnych było gospodarstwami ubogimi. Badania wskazują, że zagrożenie wykluczeniem społecznym wzrasta wraz z liczbą osób w rodzinie (dzieci, seniorów i osób biernych zawodowo oraz o niskim poziomie wykształcenia).

Metoda obliczenia prognozy grup wykluczonych społecznie w województwie opolskim w latach 2009—2030 w świetle procesów demograficznych i społecznych

Podstawą obliczeń grup osób wykluczonych społecznie jest diagnoza i ocena licznych wskaźników rozwoju demograficznego i społecznego ludności województwa do 2030 roku. Szczegółowe dane statystyczne oraz wskaźniki w przekroju powiatów, gmin i miejscowości zawarte są w *Prognozie pomigracyjnej ludności województwa opolskiego na lata 2005—2020* (autorzy R. Rauziński i K. Szczygielski). Umożliwiają one określenie głównych tendencji demograficznych. Analiza tendencji rozwoju demograficznego i społecznego województwa do 2030 roku pozwala na przyjęcie pozytywnych i negatywnych czynników związanych z ustaleniem grup osób wykluczonych społecznie w latach 2010—2015—2020—2025—2030.

Do pozytywnych tendencji ograniczających wykluczenie społeczne w długim okresie czasu należy zaliczyć:

1. Wzrost poziomu wykształcenia ludności do 2030 roku. Wskaźniki wykształcenia ludności będą systematycznie wzrastały, wpływając na wzrost aktywności zawodowej ludności mężczyzn i kobiet, miast i wsi, ludności rolniczej i pozarolniczej. Jest to czynnik ograniczający wykluczenie edukacyjne.

2. Wzrost mobilności przestrzennej ludności zapewniający elastyczny dostęp do rynku pracy.

3. Wyraźny spadek zasobów pracy do 2030 roku ograniczający rozmiary bezrobocia jawnego i ukrytego, a więc ograniczający wykluczenie z rynku pracy.

4. Powroty migrantów zarobkowych z krajów UE mające stanowić czynnik modernizacji społecznej i gospodarczej regionu.

5. Poprawa warunków mieszkaniowych wynikająca ze spadku liczby ludności, zawieranych małżeństw, urodzeń i przyrostu naturalnego oraz rozwoju budownictwa indywidualnego do 2030 roku.

6. Spadek udziału rodzin wielodzietnych w strukturze rodzin i gospodarstw domowych.

Do negatywnych tendencji zwiększających rozmiary wykluczenia należy zaliczyć:

1. Przyspieszony proces starzenia się ludności i związany z tym proces wzrostu obciążeń ekonomicznych rodzin.

2. Wzrost liczby osób niepełnosprawnych i kosztów leczenia starzejącego się społeczeństwa.

3. Wzrost liczby samotnych kobiet (wdowy) i gospodarstw jednoosobowych (tzw. single).
4. Wzrost liczby dzieci pochodzących z rodzin rozwodzących się rodziców i z rodzin podzielonych.
5. Wzrost liczby urodzeń pozamałżeńskich (ponad 20%).
6. Wzrost liczb rodzin bezdzietnych.
7. „Eurosieroctwo” wynikające z zarobkowych migracji rodziców.

Tabela 7

Prognoza ostrzegawcza zagrożeń wykluczeniem społecznym poszczególnych grup ludności na Śląsku Opolskim w świetle prognozy demograficznej do 2030 roku

Wyszczególnienie	Rok 2002 [tys.]	Wskaźnik do ogółu ludności [%]	Prognoza na lata 2010—2030 [%]				
			2010	2015	2020	2025	2030
Wykluczenie ekonomiczne ludności utrzymującej się ze źródeł niezarobkowych	278,1	26,1	27,0	27,5	28,0	29,0	30,0
Wykluczenie z rynku pracy — bezrobotni — stopa bezrobocia	92,6 ×	×	11,5 ×	10,5 ×	9,0 ×	8,0 ×	7,5 ×
Wykluczenie zdrowotne niepełnosprawnych	106,8	10,0	12,0	13,0	15,0	17,0	18,0
Wykluczenie osób mieszkających w warunkach substandardowych	128,6	12,2	11,0	10,0	9,2	8,5	7,5
Wykluczenie prawne — przestępstwa stwierdzone z zakończonych postępowań przygotowawczych	31,8	3,1	3,0	2,9	2,8	2,7	2,5
Wykluczenie migracyjne — emigranci ogółem — sieroty migracyjne	105,2 22,5	9,9 2,1	9,6 2,1	9,3 2,0	8,8 2,0	8,5 2,0	8,0 2,0
Wykluczenie edukacyjne — wykształcenie podstawowe nieukończone	19,8	2,3	2,0	1,5	1,0	0,2	0,1
Wykluczenie demograficzne — ludność w wieku poprodukcyjnym (60+/65+) — rodziny wielodzietne — samotne matki	159,3 27,9 48,5	15,0 13,1 4,6	17,3 12,0 6,0	19,9 10,5 8,5	22,8 9,3 11,0	25,2 8,1 12,6	27,0 7,0 15,0

* bezrobotni w stosunku do ludności aktywnej zawodowo

Źródło: *Narodowy Spis Powszechny. Raport z wyników spisów powszechnych, Województwo Opolskie*. Urząd Statystyczny. Opole 2003, poz. 1 — s. 51, poz. 2 — s. 44, 45, poz. 3 — s. 27, poz. 4 — s. 83, poz. 6 — s. 68, poz. 7 — s. 23, poz. 8 — s. 17, 143, 60. *Rocznik Statystyczny Województwa Opolskiego 2008*. Urząd Statystyczny w Opolu. Opole 2008, s. 90 (poz. 5). Dane Instytutu Śląskiego w Opolu (poz. 6b). Lata 2010—2030 — obliczenia własne na podstawie prognoz demograficznych.

Decydującym czynnikiem ograniczającym rozmiary wykluczenia społecznego jest problem dostępności pracy oraz wyraźne ożywienie gospodarcze regionu. W przedstawionej prognozie ostrzegawczej osób wykluczonych społecznie przyjmuje się założenie, że do 2030 roku nastąpi istotne ożywienie sytuacji gospodarczej.

W świetle prowadzonych rozważań można sformułować następujący komentarz do prognozy ostrzegawczej grup wykluczonych społecznie do 2030 roku.

1. Tendencje demograficzne na Śląsku Opolskim do 2030 roku niosą nowe wyzwania, którym powinien sprostać rozwój społeczno-gospodarczy. Te nowe wyzwania dotyczą przede wszystkim rozwoju rodziny i zapewnienia jej warunków pracy oraz więzi międzypokoleniowych w procesie starzenia się ludności. Zarysowujący się kryzys demograficzny nosi już bowiem cechy trwałości, a zjawisko zawężonej zastępowalności pokoleń jest tego wyrazem. Już w 2000 roku ogólny współczynnik dzietności obniżył się do poziomu 1,1, co przy założeniu jego niezmienności oznacza, że następne pokolenie dzieci będzie liczone ponad 30% mniej niż pokolenie rodziców. Prognoza charakteryzuje się ukazaniem nowych tendencji zachowań demograficznych społeczeństwa określanych mianem przejścia demograficznego. Cechy tego przejścia to głównie:

- spadek płodności kobiet
- wzrost wieku zawierania małżeństw
- wzrost średniego wieku urodzenia dziecka
- zwiększenie się liczby rozwodów
- przedłużenie trwania życia
- spadek udziału kobiet rodzących dzieci i wychodzących za mąż
- przewaga liczby zgonów nad liczbą urodzeń
- utrzymanie się dzietności poniżej prostej zastępowalności pokoleń
- spadek udziału dzieci i młodzieży w strukturze ludności
- proces starzenia się ludności
- proces starzenia się zasobów pracy
- masowe migracje zagraniczne (stałe i czasowe)
- wzrost obciążeń ludności produkcyjnej ludnością w wieku 60 lat i więcej
- duża zmienność struktur demograficznych
- spadek aktywności zawodowej ludności
- spadek liczby urodzeń
- wzrost liczby rozwodów
- wzrost poziomu wykształcenia ludności
- poprawa kondycji zdrowotnej
- osłabienie kapitału społecznego
- wyludnianie się licznych gmin i miast
- osłabienie więzi społecznych
- wzrost liczby osób niepełnosprawnych

- obniżenie skłonności do zawierania małżeństw
- wzrost liczby urodzeń pozamałżeńskich
- narastanie zjawiska tak zwanego sieroctwa migracyjnego
- niska mobilność przestrzenna ludności
- zwrot w tendencjach urbanizacyjnych wskutek malejącej liczby mieszkańców miast.

Wskazane procesy będą wpływać na zasięg, strukturę i społeczne mechanizmy wykluczenia społecznego. Przedstawione tendencje mają charakter długotrwały i będą kształtować niekorzystnie sytuację demograficzną. Pogarszać się będzie struktura liczebna społeczeństwa Śląska Opolskiego. Postępować będzie ubytek ludności wraz z nasilonym procesem starzenia się. Do 2030 roku nastąpi spadek zasobów pracy. Procesy demograficzne na wsi będą szczególnie niekorzystne. Kryzys demograficzny rodziny będzie stanowił główny czynnik wykluczenia społecznego.

Tabela 8

Prognoza ludności województwa opolskiego w latach 2009—2030 (tys.)

Podział wiekowy	2002	2009	2010	2015	2020	2025	2030
Ogółem	1 065	1 028	1 023	1 000	978	956	928
0—17	242	177	173	160	156	152	138
18—59/64	664	676	673	641	599	563	539
60+/65+	159	175	177	199	223	241	251

Źródło: Rok 2002 *NSP 2002, Raport z wyników spisów powszechnych, województwo opolskie*. Opole 2003, s. 17. Rok 2009—2030 — *Prognoza ludności na lata 2008—2035*. Warszawa 2009, s. 235.

Tabela 9

Prognoza wzrostu obciążeń demograficznych
ludności w wieku produkcyjnym
w latach 2009—2035

Rok	Na 100 osób w wieku produkcyjnym przypada osób w wieku:	
	przedprodukcyjnym	poprodukcyjnym
2009	26	26
2010	26	26
2015	25	31
2020	26	37
2025	27	43
2030	26	46
2035	24	50

Źródło: *Prognoza ludności na lata 2008—2035*. Warszawa 2009, s. 235 — obliczenia własne.

Tabela 10

Prognoza obciążenia demograficznego osób w trzech grupach wieku w latach 2010—2035

Wyszczególnienie	2010	2015	2020	2025	2030	2035
Na 100 osób w wieku 0—17 lat przypada w wieku 60+/65+	102	124	143	159	182	211
Na 100 osób w wieku 60+/65+ przypada w wieku 0—17 lat	98	80	70	63	55	47
Na 100 osób w wieku 60+/65+ przypada w wieku 18—59/64	380	322	269	234	215	199

Źródło: *Prognoza ludności na lata 2008—2035...*, — obliczenia własne.

2. Procesy demograficzne do 2030 roku, w tym proces starzenia się ludności, będą miały niekorzystny wpływ na liczbę i strukturę wykluczonych społecznie. Malejąca dzietność, wydłużenie życia oraz starzenie się zasobów pracy spowoduje zwiększenie nierówności społecznej — wzrost ubóstwa, bezdomności, wzrost liczby osób niepełnosprawnych, wzrost liczby osób samotnych. Prognozy demograficzna i zasobów pracy wskazują na wiele grup zagrożonych wykluczeniem społecznym, których sytuacja jest konsekwencją przemian demograficznych i kryzysu rodziny.

Tendencje niekorzystne wystąpią w następujących grupach społecznych:

- osoby bezrobotne i ich rodziny,
- dzieci i młodzież ze środowisk zaniedbanych,
- dzieci wychowujące się poza rodziną,
- dzieci znajdujące się poza rodziną,
- dzieci znajdujące się poza systemem szkolnym,
- kobiety samotnie wychowujące dzieci,
- kobiety pozostające poza rynkiem pracy,
- ofiary patologii życia rodzinnego,
- osoby o niskich kwalifikacjach,
- osoby żyjące w bardzo trudnych warunkach mieszkaniowych, zagrożone eksmisją i bezdomnością,
- niepełnosprawni i chronicznie chorzy,
- osoby chorujące psychicznie,
- osoby uzależnione od alkoholu i narkotyków,
- starsze osoby samotne,
- osoby opuszczające zakłady karne,
- imigranci,
- osoby należące do romskiej mniejszości etnicznej.

W odniesieniu do owych niekorzystnych tendencji mających wystąpić w tak wielu grupach społecznych warto wskazać na 3 podstawowe konieczne kierunki działalności i sposoby ich realizacji:

- ograniczenie wykluczenia społecznego,

- budowanie kapitału społecznego,
- wsparcie rodzin.

Ograniczenie wykluczenia społecznego wymaga:

- wdrożenia aktywnej polityki społecznej,
- stymulowania rozwoju zatrudnienia w formach pozarynkowych,
- budowy środowiskowego systemu wsparcia,
- ograniczania ekonomicznych skutków wykluczenia społecznego,
- przeciwdziałania patologiom społecznym,
- integracji społecznej i zawodowej imigrantów oraz grup etnicznych.

Aktywność zawodowa ludności Śląska Opolskiego jest bardzo niska. W 1988 roku wynosiła 67,0%, w tym na wsi 69,6%. Natomiast w 2002 roku jedynie 54,7%, a na wsi 53,5%. Jednocześnie nastąpił wzrost liczby osób zawodowo biernych z 265,7 tys. do 356,5 tys. Był to największy ubytek liczby aktywnych zawodowo w skali kraju. W przekroju powiatów obserwujemy istotne różnice w stopniu aktywności zawodowej ludności oraz w strukturze wieku i wykształcenia.

Dla prognozy demograficznej i zasobów pracy istotną rolę odgrywają współczynniki aktywności zawodowej według wykształcenia. I tak: stopień aktywności osób z wyższym wykształceniem wynosił w 2002 roku — 82,8%, ze średnim i policealnym — 65,8%, z zasadniczym zawodowym — 71,5%, z podstawowym — 24,2%. Oznacza to, że głównym czynnikiem aktywności zawodowej jest wykształcenie, a w tym wypadku sytuacja województwa opolskiego jest niekorzystna, region należy bowiem do najgorzej wykształconych regionów w Polsce.

W prognozie zasobów pracy według stopnia aktywności przewiduje się, że w 2030 roku stopień aktywności mieszkańców województwa opolskiego przewyższy 75%. Rozmiary i struktura wykluczenia społecznego będzie zatem stale uzależniona od stopnia aktywności zawodowej.

Na Śląsku Opolskim dominującym typem rodziny były małżeństwa z dziećmi i stanowiły one 56,8% wszystkich rodzin. Drugim typem pod względem liczebności rodzin były małżeństwa bez dzieci (22,2%). Odrębnym typem rodziny są samotne matki, mieszkające z dziećmi w wieku do lat 24.

W świetle spisu powszechnego z 2002 roku samotnych matek było aż 48,5 tys., co stanowi 18,4% rodzin w miastach i 14,9% rodzin na wsi. Samotnych ojców w 2002 roku (NSP) było 7,0 tys., co stanowiło 2,4% rodzin w mieście i na wsi.

Struktura rodzin z samotnymi matkami (48,5 tys.) mieszkającymi z dziećmi kształtuje się następująco: samotne matki z 1 dzieckiem — 54,7%, z 2 dzieci — 30,2%, z 3 dzieci — 10,3%, z 4 dzieci i powyżej tej liczby — 4,8%. W 2002 roku na Śląsku Opolskim było 55,5 tys. rodzin niepełnych, w których mieszka matka lub ojciec przynajmniej z 1 dzieckiem niezależnie od wieku dziecka. Nacisk na rynek pracy kobiet samotnie wychowujących

dzieci do 2030 roku wzrośnie o 50%. Tendencje demograficzne do 2030 roku wskazują na wzrost odsetka narodzin dzieci w związkach pozamałżeńskich i wzrost liczby rozwodów.

Sytuacja demograficzna Śląska Opolskiego wymaga aktywnej regionalnej polityki społecznej. Do głównych negatywnych procesów demograficznych okresu transformacji, które będą rzutowały na XXI wiek, należy zaliczyć:

- zarysowujący się kryzys rodziny wynikający z gwałtownego spadku liczby urodzeń, niskiej dzietności, wzrostu liczby rozwodów, obniżenia skłonności do zawierania małżeństw oraz wzrostu liczby rodzin niepełnych,
- zróżnicowanie sytuacji ekonomicznej rodzin województwa opolskiego według pochodzenia etnicznego i przestrzennego,
- niską aktywność zawodową ludności,
- masowy odpływ kadr kwalifikowanych z wykształceniem wyższym,
- trwałość bezrobocia jawnego i agrarnego oraz ograniczonych możliwości migracji młodzieży ze wsi do miast,
- wzrost tendencji do masowych, czasowych migracji zarobkowych do UE i związany z tym procesem drenaż wysoko kwalifikowanych kadr z wyższym wykształceniem,
- narastanie frustracji wśród młodzieży z wyżu demograficznego z uwagi na brak pracy, regres w budownictwie mieszkaniowym, ograniczone możliwości zakładania rodzin,
- proces starzenia się ludności, z jednocześnie bardzo silnym wzrostem liczby emerytów oraz osób niepełnosprawnych,
- wzrost liczby zagrożeń społecznych rodzin związanych z wysokim ryzykiem zachorowalności, zagrożeń złymi warunkami pracy, patologią społeczną i wypadkowością.

Wnioski i uwagi końcowe

Problem zagrożenia wykluczeniem społecznym wymaga prowadzenia szeroko pojętej długotrwałej regionalnej polityki społecznej do 2030 roku. Oto jej wyznaczniki:

1. Głównym czynnikiem statusu ekonomicznego rodziny jest praca, a więc stopień aktywności zawodowej rodziny (wskaźnik opolski 54%). Bezrobocie (wskaźnik opolski 10%) zdecydowanie zwiększa zagrożenia wykluczeniem społecznym. Śląsk Opolski znajduje się wśród obszarów kraju o bardzo niskiej aktywności zawodowej i stosunkowo wysokim bezrobociu. Emigracje zagraniczne (zarobkowe) łagodzą te mierniki zagrożenia wykluczeniem społecznym (2009 r. — emigranci zarobkowi stanowią ponad

150,0 tys. osób; według NSP z 2002 roku — 105,0 tys.). W sumie aktywność zawodowa przesądza o warunkach życia rodzin.

2. Syntetycznymi miernikami zagrożeń wykluczeniem społecznym są niski wskaźnik aktywności zawodowej i zatrudnienia, wysoka stopa bezrobocia oraz wysokie wskaźniki utrzymania się ludności ze źródeł niezarobkowych (renta, zasiłek dla bezrobotnych, pomoc społeczna).

3. Należy prowadzić pozytywną politykę wspierania osób zagrożonych wykluczeniem społecznym, głównie przez ich aktywizację zawodową i edukacyjną na lokalnych rynkach pracy. Przełożenie ogólnych haseł na konkretne plany lokalne to węzłowa kwestia ograniczenia wykluczenia społecznego. Najbliższe lata wymagają poważnej zmiany w myśleniu o metodach ograniczających wykluczenie społeczne, strukturalne, zdrowotne, prawne i przestrzenne. Należy zatem zastosować zasadę — od pomocy socjalnej do polityki aktywizacji zawodowej.

4. Procesy demograficzne będą wpływały niekorzystnie na rozmiary i strukturę wykluczenia społecznego na skutek procesu starzenia się ludności miast i wsi, malejącą liczbę osób w rodzinie, wzrost odległości miejsca zamieszkania członków rodzin (dziadkowie, rodzice, dzieci, wnukowie), niską aktywność zawodową rodzin, wzrost obciążeń demograficznych osób zatrudnionych w stosunku do biernych zawodowo. Procesy te będą bardzo zróżnicowane w układach przestrzennych powiatów, miast i gmin.

5. Długofalowy program ograniczenia wykluczenia społecznego powinien zawierać: plany inwestycyjne o wysokiej jakości edukacyjnej społeczeństwa w ciągu całego życia; założenia o rozwoju edukacji zawodowej zorientowanym na potrzeby rynku pracy; założenia o wzroście aktywności zawodowej ludności powyżej 50. roku życia dla mężczyzn i kobiet; plany prowadzenia polityki pełnego i wysokiego zatrudnienia oraz wyraźną poprawę warunków pracy; plany wspierania aspiracji rozwojowych obszarów biednych, zapóźnionych w rozwoju, między innymi poprzez wspomaganie mobilności pracowników; promocję zdrowego stylu życia seniorów i zdrowego starzenia się oraz polityki opóźnienia przechodzenia na emeryturę.

6. Konieczne jest zatem wypracowanie regionalnej strategii rozwoju społecznego opartego na integracji, zabezpieczenia opieki zdrowotnej i opieki społecznej, wzrostu zatrudnienia i atrakcyjności miast i gmin regionu. Podstawą działalności w tym zakresie powinno być wypracowanie regionalnej strategii społecznej w stosunku do rodzin wielodzietnych zagrożonych wykluczeniem społecznym. Dochody rodzin wielodzietnych są niskie, często na granicy ubóstwa. Im liczniejsza rodzina, tym mniejsze dochody. Większość rodzin wielodzietnych zamieszkuje na wsi i pracuje w rolnictwie. A więc im większa liczba dzieci w rodzinie, tym mniejsze znaczenie mają dochody z pracy, a większe znaczenie mają świadczenia społeczne (zasiłki rodzinne, pomoce społeczne).

7. Należy zwrócić uwagę na wzrost liczby rodzin z rodzicami samotnie wychowującymi dzieci i rodzin z matką w wieku do lat 18 oraz wzrost liczby rodzin zamieszkałych niesamodzielnie. Taka sytuacja mieszkaniowa dotyczy 30% młodych rodzin. Bezrobocie rodziców decyduje o zagrożeniu ubóstwem dzieci i zaspokojeniu ich potrzeb niematerialnych, w tym wpływa na zagrożenie wykluczeniem informatycznym.

8. Wykluczenie społeczne dotyka najczęściej utrzymujących się ze świadczeń społecznych (poza pracą i częściowo poza emeryturą), w tym głównie rencistów, rolników utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych. Badania wskazują, że w 2008 roku ponad 20% ludności gospodarstw utrzymujących się z niezarobkowych źródeł żyło na pograniczu ubóstwa.

9. Zagrożenie wykluczeniem społecznym jest uzależnione również od miejsca zamieszkania. Najczęściej w ubóstwie żyły rodziny na wsi oraz w małych miasteczkach o wysokim bezrobociu. Większość rodzin wielodzietnych mieszka na wsi. Według badań GUS i Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych 12% ludności wsi w 2008 roku było zagrożonych ubóstwem (ustawowa granica ubóstwa 2007 r. — 14,6%, minimum egzystencji 2007 r. — 6,6%).

10. Konieczne jest podejmowanie działań na rzecz takiego kształtowania polityki migracyjnej, która wpłynie na ograniczenie migracji zarobkowych wywołujących zjawisko określone mianem „eurosieroctwa”.

Aneks

Tabela 1

Zróźnicowanie procesu starzenia się ludności w powiatach w 2008 roku

Powiaty	Ludność ogółem	Ludność powyżej 60 lat	Ludność powyżej 60 lat [%]
1	2	3	4
Województwo	1 037 088	190 177	18,3
Brzeski	92 090	15 959	17,3
Głubczycki	49 818	9 510	19,1
Kędzierzyńsko-Kozielski	101 291	19 990	19,7
Kluczborski	69 479	12 485	18,0
Krapkowicki	67 244	1 806	17,6
Namysławski	43 795	7 478	17,1
Nyski	145 017	26 112	18,0
Oleski	67 705	12 607	18,6
Opolski	134 696	23 748	17,6

cd. tab. 1

1	2	3	4
Prudnicki	59 354	11 683	19,7
Strzelecki	79 851	14 603	18,3
Miasto Opole	126 748	24 196	19,1

Źródło: *Województwo opolskie 2008 — podregiony, powiaty, gminy*. Opole 2009, s. 98—99

Tabela 2

Zróżnicowanie procesu starzenia się ludności
w gminach województwa opolskiego w 2007 roku

Wyszczególnienie	Ludność ogółem	Ludność w wieku poprodukcyjnym (M — 65+, K — 60+)	Odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym
1	2	3	4
Województwo	1 037 088	169 658	16,4
Miasto Opole	126 748	21 278	16,8
Gminy miejskie			
Brzeg	37 842	6 293	16,6
Kedzierzyn-Koźle	65 161	11 005	16,9
Gminy miejsko-wiejskie			
Grodków	19 747	2 782	14,1
Lewin Brzeski	13 560	1 940	14,3
Baborów	6 469	1 074	16,6
Głubczyce	23 997	4 022	16,8
Kietrz	11 755	1 979	16,8
Byczyna	9 745	1 459	15,0
Kluczbork	38 286	6 240	16,3
Wołczyn	14 333	2 218	15,5
Gogolin	11 949	2 128	17,8
Krapkowice	24 333	3 794	15,6
Zdzieszowice	17 286	2 158	12,5
Namysłów	26 129	4 054	15,5
Głuchołazy	25 572	4 361	17,1
Korfantów	9 676	1 494	15,4
Nysa	59 737	9 792	16,4
Otmuchów	14 196	2 211	15,6
Paczków	13 675	2 073	15,2
Dobrodzień	10 440	1 798	17,2
Gorzów Śląski	7 611	1 266	16,6
Olesno	18 735	3 272	17,5
Praszka	13 825	1 829	13,2

cd. tab. 2

1	2	3	4
Niemodlin	13 827	1 902	13,8
Ozimek	20 803	3 207	15,4
Prószków	9 892	1 699	17,2
Biała	11 475	2 122	18,5
Głogówek	14 170	2 607	18,4
Prudnik	29 291	5 097	17,4
Kolonowskie	6 180	1 198	19,4
Leśnica	8 627	1 528	17,7
Strzelce Opolskie	33 122	5 159	15,6
Ujazd	6 206	1 035	16,7
Zawadzkie	12 623	2 153	17,1
Gminy wiejskie			
Lubsza	8 663	1 400	16,2
Olszanka	4 925	779	15,8
Skarbimierz	7 353	910	12,4
Branice	7 597	1 363	17,9
Bierawa	7 943	1 479	18,6
Cisek	6 616	1 297	19,6
Pawłowiczki	8 346	1 453	17,4
Polska Cerekiew	4 602	882	19,2
Reńska Wieś	8 623	1 670	19,4
Lasowice Wielkie	7 115	1 250	17,6
Strzeleczyki	7 840	1 474	18,8
Walce	5 836	1 107	19,0
Domaszowice	3 763	554	14,7
Pokój	5 568	730	13,1
Świerczów	3 668	584	15,9
Wilków	4 667	640	13,7
Kamiennik	3 687	571	15,5
Łambinowice	8 126	1 178	14,5
Pakosławice	3 919	536	13,7
Skoroszyce	6 429	844	13,1
Radłów	4 556	779	17,1
Rudniki	8 534	1 646	19,3
Zębowice	4 004	680	17,0
Chrzastowice	6 710	1 146	17,1
Dąbrowa	9 632	1 540	16,0

cd. tab. 2

1	2	3	4
Dobrzeń Wielki	14 171	2 220	15,7
Komprachcice	11 283	1 911	16,9
Łubniany	9 208	1 607	17,5
Murów	5 784	1 024	17,7
Popielów	8 451	1 444	17,1
Tarnów Opolski	9 868	1 553	15,7
Tułowice	5 485	637	11,6
Turawa	9 582	1 662	17,3
Lubrza	4 418	693	15,7
Izbicko	5 561	942	16,9
Jemielnica	7 532	1 246	16,5

Źródło: *Województwo opolskie 2008...*, s. 100—105.

Tabela 3

Sytuacja demograficzna województwa opolskiego w latach 2002—2007
na tle pozostałych województw (na 1 tys. mieszkańców)

Województwa	Odplyw ludności za granicę	Przyrost i ubytek rzeczywisty	Liczba urodzeń żywych	Liczba małżeństw zawartych
Opolskie	4,05	-22,55	7,98	4,85
Śląskie	1,69	-16,36	8,73	5,45
Pomorskie	0,98	12,49	10,67	5,68
Warmińsko-Mazurskie	0,95	-1,61	10,42	5,56
Dolnośląskie	0,90	-9,05	8,83	5,28
Lubuskie	0,77	0,28	9,87	5,10
Podkarpackie	0,67	-3,66	9,86	5,72
Podlaskie	0,58	-12,46	9,16	5,42
Kujawsko-Pomorskie	0,51	-1,46	9,98	5,63
Zachodniopomorskie	0,48	-3,21	9,54	5,11
Małopolskie	0,48	12,92	9,98	5,63
Wielkopolskie	0,30	9,42	10,39	5,71
Lubelskie	0,28	-14,01	9,74	5,89
Świętokrzyskie	0,28	-15,69	8,99	5,77
Łódzkie	0,26	-19,74	8,80	5,32
Mazowieckie	0,17	11,67	9,68	5,49

Źródło: *Sytuacja demograficzna Polski*. Rządowa Rada Ludnościowa. Raport 2007—2008. Warszawa 2008, s. 166, 149, 152, 150, 151.